

بررسی آثار فارسی رتن سینگ زخمی

دکتر بابرنسیم آسی

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه جی سی لاهور- پاکستان

چکیده:

رتن سینگ زخمی در سده سیزدهم در لکهنو متولد شد. وی به اغلب علوم و به زبان فارسی و عربی و انگلیسی و ترکی آشنا بود. وی در شعر از نمّده حسن قتیل اصلاح یافت و به فارسی دیوانی مرتب کرد. از آثار دیگر تذکرة الشعرا بنام "انیس العاشقین"، "سلطان التواریخ" بر موضوع تاریخ، "معیارالازمان" بر موضوع تقویم، "شرح گل گشتی" شرحی بر مثنوی "گل گشتی" مؤلف میر عبدالنجات اصفهانی، "حدایق النجوم" در هئیت نظام فیثاغوری و "جام گیتی نما" در رشته فلسفه وجود دارد.

واژه های کلیدی: (i) دیوان زخمی (ii) انیس العاشقین (iii) سلطان التواریخ (iv)

معیارالازمان (v) شرح گل گشتی

رتن سینگ زخمی از شاعران معروف سدهٔ سیزدهم هجری است که از طرف شاهان اوده به خطاب فخرالدوله دبیرالملک مهاراجه رتن سینگ بهادر هوشیار جنگ سرفراز بود (عبدالحی، ۷/۱۹۲). وی در لکهنؤ در ۱۹۷۱ ق مطابق ۱۷۸۲ م متولد شد (زخمی، ۲۱۳ ب). وی به اغلب علوم و به زبان فارسی و عربی و انگلیسی و ترکی بلد بود (بیگی شیرازی، ۷۰۴). اصلش از بریلی هندوستان بود و از فرقهٔ سکسینه کایسته (Kayasth) هندوان بود. بعضی افراد این فرقه از فضیلت معروف عربی و فارسی بوده اند. خانوادهٔ او از چندین پشت در خدمت شاهان اود بودند و جدش راجه بهگوان داس دیوان و اتالیق وزیرالملک نواب آصف الدوله بهادر والی اوده بوده و بعد مدتی ناظم بریلی هم بود. پدرش رای بالک رام در سرکار والیان اوده خدمت میر آتشی را انجام می داد (صبا، ۴۷۲). زخمی در سال ۱۲۶۴ ق مذهب اسلام را اختیار کرد (مدرس تبریزی، ۳۷۰) و سه سال بعد در ۱۲۶۷ ق فوت کرد.

رتن سینگ زخمی در شعر از مرزا محمد حسن قتیل اصلاح یافت (مصحفی، ۱۱۵). او به فارسی دیوانی مرتب کرده است. زخمی در "انیس العاشقین" دربارهٔ استاد خود می گوید: "در آغاز شباب که شوق اکتساب علوم خارخاری در دلم انداخت، گلی از هرگلشنی به دست آوردم و بعضی از السنهٔ مشهوره را مثل فارسی، عربی، انگریزی و هندی هر قدر که مطلوب من بود، یاد گرفتم و با علوم عقلیه و نقلیه درین زبان ها آشنا شدم، تا به عنایت استادی مخدومی ابلغ البلغا، افصح الفصحا، میرزا محمد حسن قتیل طاب ثراه شعر گفتن گرفتم (زخمی، ۲۱۳ ب)".

آثارش در ذیل است:

دیوان زخمی:

مهم ترین اثر زخمی دیوان فارسی اوست که بیشتر بر غزلیات و رباعیات مشتمل است. این دیوان در ۱۲۵۳ق در مطبع مجّدی لکهنو (صص ۵۱۲، چاپ لیتوگراف) چاپ شده بود (شیت، ۱۵). سپرنگر در فهرست کتابخانه شایان اوده (مجلد اوّل، کلکتہ، ۱۸۵۴م، ص ۵۹۱) به ذیل ۵۷۰ معرفی آن می کند. مولوی خدا بخش خان هم در “محبوب الالباب” (پتنه، بار دوم، ۱۹۹۱م، ص ۲۷۸) ذکر آن نموده است ولی این نسخه چاپی از بین رفته است. در کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور دو نسخه خطی این دیوان محفوظ است.

معرفی نسخه بای خطی دیوان زخمی:

معرفی این نسخه بای خطی از این قرار است:

۱: نسخه خطی دیوان زخمی شماره ۵۹۴/1022/Pi vi 221:

برگ ۲۹۷، ۱۴ سطر در هر صفحه، به خط شکسته، کرم خورده و آب زده، ۵.۶×۵.۹: ۴×۷، نوشته سده سیزدهم هجری قمری.

این نسخه دستنویس بسیار مهم است زیرا که زخمی درین جا بجا ترمیم و تنسیخ و تصحیح کرده است.

مشمولات: از برگ ۱الف تا ۲۴۶- غزلیات، آغاز:

ای غازه به نام تو به رخ شابد فن را پیرایه ز وصف تو عروسان چمن را

از برگ ۲۴۶ تا ۲۴۸ ب- رباعیات:

انداخته انداز نظر احباب مرا ای شاه فلک جناب دریاب مرا ...الخ

از برگ ۲۴۹ تا ۲۶۳ الف- مسدسات و مخمسات:

دوستان درد من زار شنیدن دارد سرگذشت دل بیمار شنیدن دارد

از برگ ۲۶۳ ب تا ۲۹۷- ضمیمه غزلیات، آغاز:

گر ز من بی بیچ آن بدخو نمی رنجید شب کی دل زارم چنین از درد می نالید شب

این نسخه خطی بیچ ترقیم ندارد-

۲: نسخه خطی دیوان زخمی شماره SPi vi 131/3152۸۹۳:

برگ ۳۷۳، یازده سطر در هر صفحه، به خط نستعلیق، قدری کرم خورده،

ناقص الآخر، یک دو برگ از آغاز هم وجود ندارد، بی تاریخ-

در آغاز این نسخه خطی یک هفت بند هم وجود دارد که زخمی به پیروی هفت بند

حسن کاشی نوشته بود-

آغاز این نسخه:

السلام ای مشرق انوار رب العالمین ماه برج برتری، مهر سپهر داد و دین

یک نسخه خطی این دیوان در دانشگاه بنارس هندو (هندوستان) وجود دارد ولی این نسخه ناقص الآخر است (حسن عباس، ۱۷۳)۔

انیس العاشقین:

این تذکره الشعرا است و مشتمل بر احوال و اشعار شعراى متقدم و متاخر که تعداد آن بیش از دو هزار شاعر است۔ ذکر شعرا به ترتیب الفبا از روی حرف اول اسم یا تخلص شاعر است۔ در مقدمه مدح نصیر الدین حیدر شاه والی اوده (۵۳-۱۲۴۲ق) بیان نموده است۔ این تذکره مشتمل بر دو جلد است۔ جلد اول این تذکره با “آبرو” آغاز می شود و با “ضیائی” تمام می شود و جلد دوم آن با “طالب جاجرمی” آغاز شده با “یونس اهری” به اختتام می رسد۔ زخمی این تذکره را به نام نصیر الدین حیدر بادشاه اوده معنون و انتساب کرده است (احمد منزوی، ۱۸۵۰)۔ این کتاب در ۱۲۴۵ق تألیف نموده است۔ چنانکه در دیباچه نسخه خطی دانشگاه پنجاب لاهور زخمی می نویسد که وی این کتاب را به سال یک هزار و دوصد و چهل و پنج بجزری تألیف نموده است اما در خاتمه جلد دوم روتوگراف نسخه کتابخانه لاله ماتا پرشاد عبارت ذیل آمده است:

“بیست و ہفتم رمضان المبارک سنہ ۱۲۳۶ق مطابق بیست و ہفتم مئی (مہ) سنہ ۱۸۲۴ میلادی حسن تحریر پذیرفت... کتبہ عبدالمذنب غلام حسین” (علی رضا نقوی، ۵۲۵)۔

راجہ رتن سنگ زخمی سبب تألیف این کتاب را چنین بیان نموده است:

“اما بعد می گوید مؤلف کج مج زبان زخمی تخلص رتن سینگ نام ابن رای بالک رام کہ از عنفوان شباب بہ نظم اشعار مایل و صحبت شعرا را سایل بوده ام و ہنگام فراغ از

کتاب معقول و منقول به ملاحظه دواوین بلاغت تضمین قدما و متاخرین بسر- می نموده ام تا در سنه یک هزار و دوصد (دویست) و چهل و پنج هجری (۱۲۴۵ق) که وارد دارالسلطنه لکهنو بودم، شغف بعضی از اشعار عاشقانه شعرای با نام و نشانه را فرابم آورده با قلیلی از حالات هر یکی به نهایت ایجاز به قلم سپردم و به انتخاب غزل و رباعی اختصار ورزیده از تحریر اشعار قصیده و مثنوی الا به ضرورت در گذشتم که بهم طالب اختصار دل آویز بوده ام و بهم راغب مضامین شور انگیز عشق آمیز” (زخمی، ۱)

زخمی درین تذکره اشعار شعرا را به اختصار نوشته است ولی اشعار خود را به تفصیل در هفتاد و سه صفحه نقل نموده است- نثر این تذکره ساده و غیر مصنوع است و نثر مصنوع و مسجع را فقط در مقدمه یا به ندرت در احوال شعرا می توان دید-

دکتر سید علی رضا نقوی در تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان می نویسد که مؤلف این تذکره در ذیل اکثر شعرا و شرح حال شان را خیلی مختصر آورده است مانند آبرو و آتون آثم اکبر آبادی وغیره- در ذیل بعضی شرح حال شان را مختصر ولی جامع آورده است مانند آزاد بلگرامی و آشنا و آصف وغیره- در ذیل عده کمی از شعرا شرح حال شان را مفصل آورده است مانند آرزو و ازرق و انسی وغیره” (علی رضا نقوی، ۵۲۶)

نسخه بای خطی انیس العاشقین:

۱- کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور (این جلد اول کتاب است از “آبرو” تا

“ضیایی”)

۲: کتابخانه لاله ماتا پرشاد، لکهنو (این جلد دوم کتاب است و در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور عکس این کتاب وجود دارد- این کتاب مشتمل است از “طالب جاجرمی” تا “یونس ابهری”-

آغاز انیس العاشقین چنین است:

“تذکره سعادت تبصره که عزت بخش فصیح بیانان بود عی و المعی تواند بود و حمد سخن آفرینی است که به آیة وافی الهدایه فاتوبصویرة ممثله کج طبعان مدرسه ضلالت و گمراهی را به اعتراف ربنا ظلمنا انفسنا فاغفرلنا ذنوبنا انا کنا من الخاطئين به مقامات صدق و یقین رسانده است” (احمد گچین معانی، ص ۷۸)-

سلطان التواریخ:

سلطان التواریخ تاریخ جهان است به ویژه تاریخ گسترده خاندان شهابان اوده است (احمد منزوی، ۶۳۱)- این تاریخ مشتمل بر شهابان اوده است تا وفات محمد علی شاه (۱۲۵۸ق)- مؤلف این کتاب از آدم آغاز می کند و تا معین الدین، سلطان الزمان محمد علی شاه معروف به ناصر الدوله تاریخ شهابان اوده نوشته است- این کتاب مشتمل بر دوازده باب است که تفصیل آن در زیر است:

باب اول: از آدم تا نوح (برگ ۹ الف)

باب دوم: از شیث تا بیانداد (ترک) (برگ ۱۶ ب)

- باب سوم: چهار ترکان شاهزاده قاره مُجَد، قاره یوسف، اسکندر و جهان شاه
و پسران ایشان (برگ ۱۹ الف)
- باب چهارم: منصور مرزا و خلف وی (برگ ۳۷ ب)
- باب پنجم: برهان الملک سید سعادت خان (برگ ۴۰ الف)
- باب ششم: صفدر جنگ (برگ ۷۰ الف)
- باب هفتم: شجاع الدوله (برگ ۱۱۲ ب)
- باب هشتم: آصف الدوله (برگ ۱۶۹ ب)
- باب نهم: سعادت علی خان (برگ ۲۱۸ الف)
- باب دهم: شاه زمان غازی الدین حیدر (برگ ۲۴۱ ب)
- باب یازدهم: سلیمان جاه ناصر الدین حیدر (برگ ۲۷۴ الف)
- باب دوازدهم: ابو الفتح معین الدین سلطان الزمان مُجَد علی شاه (برگ ۳۰۴ الف)

این نسخه خطی مشتمل بر ۳۱۹ برگ است، ۱۱ سطر در هر صفحه، نستعلیق، نوشته ۱۲۶۵ ق به مطابق ۱۸۴۹ میلادی- زخمی از برگ ۲۴۸ تا برگ ۲۵۱ احوال خود و خانواده اش به تفصیل بیان نموده است- این همان نسخه است که زخمی در ۱۲۶۷ ق/ ۱۸۵۱ م به خدمت سر ایچ ایللیات (Sir H. Elliot) تقدیم نموده بود (Rieu, III, 962).

معیار الا زمان:

این رساله ایستبر موضوع تقویم و مشتمل است بر یک مقدمه و دو باب و یک خاتمه (احمد منزوی، ۳۰۱). در آخر این رساله یک جدول تقابلی بهم ایراد کرده است. تاریخ تکمیل این رساله ۲۵ جمادی الآخر ۱۲۳۴ ق که مطابق ۱۸۱۸ میلادی باشد (Nabi Hadi, 634). این نسخه خطی مشتمل بر ۱۰۵ ورق است و نسخه خطی آن در اورینتل پبلک لائبریری بانک پور پتنه وجود دارد. تعداد سطور بر هر صفحه ۱۴ است. این نسخه در ۱۲۳۹ ق کتابت شد و در خط تعلیق است. اسم کاتب این نسخه غلام حسین است (عبدالمقتدر، ۱۵۲).

یک نسخه این کتاب در کتابخانه رضا رامپور وجود دارد (نریندر بهادر سریواستوا، ۱۶۹). یک نسخه خطی معیار الا زمان مشتمل بر ۱۰۱ برگ است و در کرزن کلکسئون، ایشیاتیک سوسائیتی بنگال محفوظ است. آغاز این نسخه:

“اللهم لك نحمد و بك نستعینا ما بعد این مختصریست درمیان مبادی تواریخ مشهوره...الح” (Ivanow, 403).

شرح گل کشتی:

این شرحیست منظوم که زخمی بر مثنوی “گل کشتی” که از آثار میر عبد النجات اصفهانی (م ۱۱۲۶ ق) است، نوشت. موضوع این مثنوی فن کشتی گیری بوده است. مؤلف می گوید که دوستانش اصرار کردند که بر مثنوی میر نجات یک شرح بنویسم که آن مثنوی

دارای اصطلاحات دقیق است. بنا بر این مؤلف درس با که از استاد خود میرزا قتیل یاد داشت کرده بود و چیزی که برای تعلیم فرزند خود دولت سنگ شکری نوشته بود، آن را جمع کرده در ۱۲۵۷ق این رساله را تالیف کرد (نریندر بهادر سریواستوا، ۱۶۹). زخمی این مثنوی را به نام غازی الدین حیدر فرزند بزرگ نواب سعادت علی خان (۱۲۴۳-۱۲۳۷ق) معنون کرده است.

این شرح در ۱۸۸۱م با متن مثنوی نجات در لکهنو چاپ شده بود. این مثنوی دارای ۲۹۱ شعر است (Muhammad Ashraf, 2046):

در کب عشق بر آن نامه که دلخواه بود

زینتش نام خوش حضرت الله بود

یک نسخه خطی مشتمل بر ۹۹ برگ در کتابخانه اورینتل پبلک لائبریری خدابخش وجود دارد که آغاز این طور است:

“به سجود حمدی جبه بر زمین نهاده ام و صلوٰۃ بر محمد و آل محمد فرستاده ام...”

الح (Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts, 174)

حدایق النجوم:

در فن ہیئت نظام فیثاغوری نوشته شد (خدا بخش خان، ۱۹۱). در علم نجوم تالیف رتن سینگ زخمی است و مشتمل بر ۱۵۶ جزو و ۲۵۹ لایحه است. زخمی این رساله را در ۱۸۳۷م/۱۲۵۳ق تالیف کرد و در ۱۸۴۰م/۱۲۵۶ق به چاپ رسید (فیاض

محمود، ۳۵۹- این کتاب برفرمایش محمد علی شاه نواب اوده نوشته شد- زخمی جدول های این کتاب را خودش مرتب کرده است- و این یکی از بهترین کتاب این فن است-

آغاز این کتاب:

“سیرابی کام و زبان تبردستی ستایش حدیقه پیرابی است که از گلستان مرحمتش دامن فلک پر از گلپای کواکب گردیده... الخ” (خدا بخش خان، ۱۹۱۰-)

سید مسعود حسن رضوی در تالیف خود “شاهان اوده کا علمی و ادبی ذوق” می نویسد که در علم بیئت این رساله بسیار ضخیم است و جدول با بسیار دارد که زخمی خود آن را آراسته و آماده کرد- در دیباچه زخمی می نویسد:

“المنتہ اللہ کہ درین آوان مهمنت اقتران و زمان فرخی توامان کہ ۱۲۵۳ق/ ۱۸۳۸م است، بہ مین فیض رسانی خدیو جهان شہنشاہ گیتی سستان ریاض علم و دانش را آب و رنگ دگر سات و جواہر زواہر عقل و نقل را قدر و قیمت بیشتر از بیشتر”- (مسعود حسن رضوی، ۱۷۲۰- ایات ذیل در آغاز حدایق النجوم نوشته شده است:

فرزانہ خدای بن پرور

در دادرسی یگانہ داور

بینائی بخش چشم بینش

پیدا کن جملہ آفرینش

عقل ارچه بچستجو فروشد

حیران در کهنه ذات او شد

رازش کس نگشته پیدا

راز همه کس برو هویدا

جام گیتی نما:

این کتاب در رشته فلسفه است (Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts, 174) زخمی در رشته فلسفه دستگابی تمام داشت و معروف در زمان خود بود از “جام گیتی نما” گواهی این علاقمندی فراهم می شود.

کتابشناسی منابع:

- احمد گلچین معانی (۱۳۴۸ش) تاریخ تذکره بای فارسی، جلد اول، انتشارات دانشگاه تهران -
- احمد منزوی (۱۳۷۴ش) فهرستواره کتابهای فارسی، مجلد اول، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران -
- بیگی شیرازی، سید احمد (۱۳۶۴ش) حقیقة الشعراء، جلد اول (ادب و فرهنگ در عصر - قاجاریه) باتصحیح و تکمیل و تحشیه دکتر عبدالحسین نوایی، انتشارات زرین، تهران -
- حسن عباس، دکتر (۲۰۱۱م) بنارس هندو یونیورسٹی کا ذخیره مخطوطات، مقاله مشموله سفینه، گروه فارسی دانشگاه پنجاب، لاهور -

- خدا بخش خان (۱۹۹۱م) محبوب الالباب فی تعریف الکتب و الکتاب، خدا بخش خان اورینٹل پبلک لائبریری، پٹنہ -
- زخمی، رتن سینگ، تذکرہ انیس العاشقین، نسخہ خطی مملوکہ دانشگاه پنجاب، لاہور، شمارہ PFI23/994 vi۔
- شیث، محمد اسمعیل اعظمی (۲۰۰۲م) دراسات اسلامیہ کے فروغ میں بندوق کی خدمات، کتابی دنیا، دہلی -
- صبا، محمد مظفر حسین (۱۳۴۳ش) تذکرہ روز روشن، مصحح محمد حسین رکن زادہ آدمیت، کتابخانہ رازی، تہران -
- عبدالحی بن فخرالدین الحسنی (۱۹۹۲م) نزہۃ الخواطر، جلد ۷، طیب اکادمی، بیرون بوہر گیت، ملتان۔
- عبدالمقتدر، مولوی (۱۹۲۵م) مرآۃ العلوم، فہرست نسخ خطی فارسی، جلد اول، اورینٹل پبلک لائبریری، بانکی پور، پٹنہ۔
- علی رضا نقوی، دکتر سید (۱۳۴۳ش) تذکرہ نویسی۔ فارسی در ہند و پاکستان، چاپ علی اکبر علمی، تہران -
- فیاض محمود، سید، وزیر الحسن عابدی (۱۹۷۲م) تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، جلد ۵، دانشگاه پنجاب، لاہور -
- مدرس تبریزی، محمد علی (۱۳۷۴ش) ریحانۃ الادب، جلد اول، انتشارات خیام، تہران -

- مسعود حسن رضوی، پروفیسر (۱۹۶۸م) شاہان اودہ کا علمی و ادبی ذوق، مکتبہ جامعہ ملیت، دہلی -
- مصحفی، غلام ہمدانی (۱۹۳۴م) ریاض الفصحا (تذکرہ ہندی گویان) مرتبہ مولوی عبدالحق، انجمن ترقی اردو، اورنگ آباد (دکن) -
- نریندر بہادر سریو استوا، ڈاکٹر (۱۹۸۳م) نوابی عہد کے ہندوں کا فارسی ادب میں یوگان، چاپ دوم، مطبع نامی لکھنؤ۔

- Catalogue of the Arabic & Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library at Patna (1977), vol XXXI, Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna.
- Ivanow, Wladimir (1926) Concise Description Catalogue of the Persian Manuscripts in the Curzan Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
- Muhammad Ashraf (1969) A concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jang Museum and Library, vol V, Hyderabad (Andhra Pradesh).
- Nabi Hadi (1995) Dictionary of Indo-Persian Literature, New Delhi
- Rieu, Charles (1966) Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, vol. III. Oxford Press, London.